

**Натисніть тут, щоб
купити книгу на сайті
або замовляйте за телефоном:
(0352) 51-97-97, (067) 350-18-70,
(066) 727-17-62**

Олег Клименко

«Вирівнювання» Збруча

Історичний роман-хроніка

Пальпація

Книга перша

ТЕРНОПІЛЬ
БОГДАН

Історичний роман-хроніка «Пальпація»
є першою книгою трилогії «Вирівнювання» Збруча». У ньому йдеться про двобій польської та радянської розвідок, який відбувався на Тернопільщині напередодні і на початку Другої світової війни. Гостросюжетні події, пов'язані з евакуацією цінностей Банку Польського, та історичні персонажі, серед яких достойники Польщі та СРСР, розкриті метафорично, з іронією та сарказмом.

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу видавця.*

Світлій пам'яті брата Вадима.

ВСТУП

Кожна дія має свій порух і свою передмову.

На всьому, що відбувалося напередодні й на початку Другої світової війни на Земній кулі, залишалися відбитки брудних пальців радянських спецслужб. Вістря викуваного в СРСР меча НКВС виблискувало скрізь і безжально разило «ворогів», а його держак міцно стискали руки у Москві.

Метафорично радянська розвідка була тим вітром, який невтомно шастав світом, збуджував вигідну СРСР суспільну думку, ткав павутиння шпигунів та провокаторів і роздмухував вогонь, щоб розпалити сухостій. Ненажерлива пожежа від нього ширитиметься доти, доки все не вигорить або ж згасне вітер.

Ембріони майбутніх змін у Західній Україні й Західній Білорусії давно вгніздилися у голові Сталіна. Після зближення з нацистською Німеччиною й підписання пакту Молотова-Ріббентропа більшовики не відразу кинулися окупувати польські території. Щоби зважитися на таке зухвальство, потрібна була фахова пальпація*. Цей медичний термін на рівні жаргону використовували в радянських розвідувальних органах, і він означав різнобічне промацування ситуації у тій чи іншій країні, тому або іншому регіоні.

* Від лат. *palpatus* — метод медичного обстеження хворого, який визначає стан органів: величину, форму, консистенцію, рухливість, топографічні співвідношення, а також їх болючість. Згаданий ще у працях Гіппократа як метод дослідження внутрішніх органів. Поширився в Європі у другій половині XIX століття.

У першому романі трилогії «Вирівнювання» Збруча» препаровано одну з багатьох операцій радянської розвідувальної пальпації смертельно хворої Польщі, керівники якої були розгублені перед загрозою війни і забуті союзниками, неначе дитячі іграшки в піску.

«У світі тривожно — вороги нашої країни готуються до війни і вам доведеться зустрітися з ними на передових найнебезпечніших рубежах. Радянський Союз не може залишатися незрячим», — так напамповували незвиклих до світла софітів радянських розвідників у серпні 1939 року, направляючи їх у Західну Україну. І, як годиться, підбадьорили: «У чорну ніч рука, одягнута в чорну рукавичку, не видна. Тож дійте сміливо і рішуче. Польща заслужила своє місце на смітнику історії».

Виховані сталінською ідеологією й вигодувані вовчими ягодами, героїчні молодики, котрі вибивалися в герої та антигерої, свято вірили в це. Для радянського керівництва вони були всього лише рядками цифр, високочастотними сигналами й згустками цінної розвідувальної інформації. Ніхто не переймався, що за ними були люди, конкретні обличчя, серця, голоси, напружені до болю нерви та їх самопожертва.

Таким чином, радянська диверсійно-розвідувальна мережа вступила у бій, коли воланчик політичних ігор іще ширяв у повітрі, а війна ще не настала. Слід віддати належне розвідникам: вони твердо тримали руку на пульсі подій і зробили все можливе, щоб радянське вторгнення відбулося з мінімальними втратами.

У наступних двох романах «Кво вадіс Вадіс?» та «Меч Германаріха» читача мають ошелешити не менш динамічні й драматичні колізії.

Логіка подій склалася так, що Західна Україна та Західна Білорусія таки стали частиною СРСР. А як же світ? «... Весь цивілізований світ здригнувся...» — так би сьогодні анонсували подію цією шаблонною фразою, причепливою як реп'ях, за якою неодмінно має сунути якась гидота. Тоді

в руках людей теж приємно й нетерпляче шурхотіли свіжі газети. Світ не став цапки — жодної нотки гефсінманської скорботи. Поява СРСР у Польщі викликала лише легку тривогу світової преси, яка працювала за принципом: «Якщо правильно спрямувати промінь світла на таргана, він стане щонайменше слоном», допускаючи при цьому і зворотну світлову ілюзію трансформації слона в таргана.

«Ми не засуджуємо, що павук напав на муху, забрав її життя. Це він не сам придумав, така у нього природа, такий у нього характер», — ліберально подавала італійська фашистська газета «Corriere della Sera».

Іще дотепнішою була хіба що литовська газета: «Lietuvos Rytas», котра відверто зловтішалася з проблем близьких сусідів: «Польщу застали зненацька і в спущених штанах... Совіти з'явилися в Тернополі так раптово, що пані Людовіка Б.^{*}, котра мала у своєму помешканні аж три унітази, не встигла до жодного...».

Що ж — санвузол це надто важливо як із погляду архітектури, так і з погляду санітарії. Замовчування його функціональності не має нічого спільного з міщанською добропристойністю.

Щоденна естонська газета «Postimees» та латиська «Livli», окрім сухої констатації факту, не наважилися щось коментувати. Нічого дивного. Тоді країни Прибалтики наче вагітних жінок милостиво відпустили у декретну відпустку. Вони змушені були погодитися на розміщення радянських військових баз. Сталін, заспокоюючи естонську делегацію, після того, як та уступила його вимогам, дозволив собі менторське повчання: «Я можу сказати, що естонський уряд поступив мудро... Адже те, що сталося з Польщею, могло статися і з вами».

Рівно через дев'ять місяців Прибалтику чекатиме доля Польщі.

* Ідеться, найпевніше, таки про Людовіку Бугнову, масний халат якої час від часу з'являтиметься на сторінках роману. — Авт.

Проте й такі публікації завдавали клопоту СРСР. «Завжди знайдуться охочі перекрутити факти...» — невдоволено реагував на них радянський діяч В'ячеслав Молотов.

Тільки аналітики розвідувальних служб світу обсмоктували подію як голодний пес кістку.

Завітавши у Західну Україну, адепти соціалістичних перетворень за допомогою репресивного апарату відразу ж узялися за перетворення суспільства в нездатну до опору аморфну масу та соціальну й ідеологічну зміну його відповідно до радянських східноукраїнських стандартів, яке серед партійно-радянської номенклатури отримало термін «вирівнювання». Архітектурна логіка соціалістичного будівництва прирікала край рухатися за імперським сценарієм.

Долина Збруча отримала новий початок і... новий кінець. Бездумно, з язичеським запалом більшовики трошили регалії старої влади — прикордонні стовпи, прикордонні дерева, назви вулиць, установ... і пам'ятники — боялися, щоб мертва не повстала. Запльовані храми, залайнована культура... й гарячка нового будівельного безглуздя...

Нова влада — жорстока, а часом і смішна, й жалюгідна, пхала своє рило в усі сфери життя, проігнорувавши перевірену життям істину: квадратну свиню не пропхаєш у круглий отвір. Поряд із репресіями поляків совіти загравали з українцями, яких треба було спочатку облизати, щоби потім проковтнути живцем.

Влада тужилася вирівняти все, що вважалося кривим, звивистим і горбатим. Траєкторія польоту її замислів була непередбачуваною. Із Москви висвічувалися все нові й нові ідеї, які здавалися грандіозними. Підлягали розбиттю на дрібне каміння й вирівнюванню крихкі, ніби з'їдені короїдом, травертинові скелі Медоборів, Кременецьких гір, і русло тихого Збруча... А ліси косили як траву. Тільки наївні чи дуже далекі від всього люди могли повірити в цю дурницю і безпристрасність тих, хто проводив «вирівнювання».

Задля візуалізації панорами вкотре повертаємося до старих побляклих полотен, на яких зображені каламутні хвилі розмитого часом Збруча. Вода тоді стояла у річці чорна, тягуча, як нафта в трубі, а човни на припоні — як брудні калоші. Річка ніколи не мала чітких берегів. Її фарватер настільки звивистий і запутаний, а місцями багnistий, що рухатися ними неможливо.

Влітку 1940 року Збруч після радянських «меліоративних втручань» вкотре замулився, вода у ньому стала схожою на крокодилячі сльози, які зазвичай з'являються у рептилій від надлишку солей в організмі. Повисихали верби, вироджувалися густі сінокоси, пропало татарське зілля. Зате з'явилася якась зловісна трава, яка росте тільки вночі.

Пересихання річки, як і жахливий вигляд жаб з потрісканою від спеки шкірою, ставали якщо не закономірністю, то принаймні тенденцією. Народу, котрий у вересні 1939-го радів, що позбувся польського ярма і не до кінця зрозумів небезпеку опинитись у новому зашморгу, залишилося мріяти про старий довоєнний Збруч, хоча б зразка 1938 року.

Чи усвідомлювала влада, що після такого вирівнювання річище перетворюється на канал, рів чи канаву, а гори на сміттєвий терикон? А про канали та сміттєзвалища, як відомо, незavidна слава.

Світ так примітивно влаштований, що людський рай розміщений неподалік від пекла. Нова влада стала для населення джерелом безкінечних проблем. Після найсолодшого затемнення і тривалого захоплення рот зазвичай стає дерев'яним. Ті, які щиро вітали прихід радянської влади, а серед них було немало достойних людей, уже через кілька тижнів ходили понурими і ладні були кусати лікті. Їхній настрій за шкалою оптимізму впав до нуля. Колишні демократичні свободи замерли в утробі. Підозрілих змушували признатися в усьому, навіть у зв'язку з дияволом. Західна Україна трансформувалася в суспільну шкуродерню й концтабір. Табірний пил через пори проник у шкіру цілого покоління людей.

Прийшов із тінями мертвих ворог новий, незнаний, підступний та успішний. Чекісти твердо тримали руку на пульсі організацій, контролювали ситуацію і не доводили її до крайніх форм. Запущена на повну силу радянська репресивна машина жала й косила, щоправда не жниво, а людей, породивши страх і трепет. Злочини, скверна, жакливе почуття, проникли аж до сімейного вогнища.

«Косять і косять, ніяк накопитися не можуть!» — ремствував скривджений люд на невблаганний заряд насильства, жорстокості й страху, який запанував у їх світі. Крім фізичного, побутувало духовне кілерство. Зраду рідних прирівнювали до подвигу, доблесті, до гідності.

«Дехто відразу ж почав рити собі могили, забувши виміряти свій зріст, приміряючи її до сусідів», — сказав один тернопільський дотепник, людина, безумовно, гострого розуму.

Із року в рік градус жорстокості дедалі підвищувався. Із кранів і далі текла вода злоби і страху — чорна, потім червоно-іржава... А народ чекав, коли піде справжня. У травні 1941 року смерть наче зірвалася з ланцюга. А після 22 червня вбивали в інфернальних* тюрмах із сатанинською безжалісністю. Настали окаянні часи. Тоненьке немов дитяча рученька русло Збруча набуло пурпурової барви. Здавалося, що людська кров, яка лилася на землю і ставала брудом, сочилася підземними джерелами. Але й у плям людської крові є пам'ять...

КИЇВ, 2 серпня 1939 року

О дев'ятій ранку старший лейтенант держбезпеки Олексій Сєдов упевнено зайшов до просторої приймальної наркома НКВС УРСР, де його мав прийняти заступник начальника

* Від *infernalis* — підземний, пекельний (лат.).

Головного управління державної безпеки НКВС СРСР старший майор держбезпеки Іван Серов.

Шановного «гостя» з Москви «поселили» у кабінеті колишнього наркома НКВС УРСР, а віднедавна «ворога народу» Олександра Успенського. Призначений за протекцією Микити Хрущова, він так захопився репресіями, що зі старих членів республіканського ЦК не заарештували тільки трьох. У листопаді 1938 року наркома терміново викликали до Москви для отримання «підвищення», що в той час означало арешт. Охоплений раптовим поносом полохливості, яким давно страждав, Успенський імітував самовбивство, залишивши у кабінеті записку: «Шукайте мій труп у Дніпрі». Забезпечивши себе фіктивними документами, він переховувався у Воронежі, потім гайнув у якийсь закапелок Челябінської області.

Микита Хрущов, запанікувавши, звернувся до Сталіна з проханням оголосити втікача у розшук.

— Нікому з чекістів, хто служив разом із Успенським, довіряти не можна, — про всяк випадок випустив у світ боягузливий вердикт хитрий Микита.

У квітні 1939 року Успенський здався сам, виявивши в Омську за собою візуальне спостереження. Його кинули у внутрішню тюрму на Луб'янці. Колишній нарком став давати «відверті» свідчення, що кидали тінь на Хрущова. Намагався переконати, що був не фальсифікатором справ, а слухняним солдатом партії. А з Хрущовими вони були близькими, дружили сім'ями.

Доки тривало слідство, кабінет Успенського ніхто не займав. Фундаментальне крісло наркома залишалося вакантним.

Сєдов впевненим поглядом обвів простір приймальні.

— Прошу доповісти про мене товаришу Серову, — звернувся він до роздобрілого ад'ютанта з жіночим обличчям, котрому в наркоматі дали традиційне секретарське прізвище «Швидкозшивач», і назвав своє звання та прізвище.

— Чи не хотіли б чаю? — ввічливо запропонував ад'ютант. Ввічливість, очевидно, була видатною рисою його характеру.

— Дякую, — відповів. — Краще склянку води.

Серпнева спека всередині і зовні. Сєдов злегка послабив комір гімнастерки, щоб пустити якомога більше повітря. Не довго довелося старшому лейтенанту відчувати хвилювання, змішане з напруженим чеканням, й пітніти в духоті серпневого дня: через десять хвилин він уже входив до просторого кабінету, який чекісти поміж себе називали «Борсучою норою».

Перше, що впало у вічі Сєдову, — масивний письмовий стіл та стрижена під бокс хлопчача голова, котра схилилася над якимсь документом. Сєров підняв голову, вивчаючи зиркнув і встав із-за столу. Мав жваве обличчя найзвичайнісінького не надто розумного сільського хлопця, що, зрештою, кар'єрі не заважало. Він був середнього зросту, худорлявий і костистий, наче марафонський бігун. Проте проглядало, що з віком достатньо обросте м'ясом та салом. У добре припасованому обмундируванні (шерстяній гімнастерці і синіх суконних бриджах), затягнутий у новенькі ремені, він виглядав найвійськовішим із усіх військових.

— Товаришу старший майоре державної безпеки... — завмерши у стійці «струнко», став рапортувати Сєдов.

Не дослухавши рапорт, Сєров подав руку.

— Сідайте! — наказав молодим голосом, різким та дзвінким. Переконливим жестом вказав на крісло.

Опинившись у зручному кріслі, Сєдов окинув оком тимчасове святилище високого начальства. Тут було чисто, акуратно і по-військовому просто. Усі папки на столі розкладені в ідеальному порядку. Людина, яка працювала в цьому кабінеті, була, без сумніву, педантом. Заступник начальника Головного управління державної безпеки НКВС СРСР мав такий вигляд, ніби спеціально турбувався про те, щоб не тільки в робочому кабінеті, навіть тимчасовому, а й у його зовнішності не було нічого зайвого.

Про заступника начальника Головного управління держбезпеки Сєдов знав небагато. Тільки те, що він зі «сталінського призову», прийшов у органи після масових чисток і зробив неймовірну кар'єру. Йому, як випускнику військової академії імені Фрунзе, відразу «вчепили ромба». З армійського майора він раптом став майором держбезпеки, що за армійським рангом прирівнювалося до комбрига, а через короткий час уже приміряв петлиці старшого майора держбезпеки.

Не знав тоді Сєдов головного. Всі чесноти (совість, честь та гідність) Серов викинув на смітник, як тільки-но став на самостійний життєвий шлях. Праця у секретаріаті самого Сталіна відполірувала його в душевно покручену і наскрізь фальшиву особу: від посмішки на тонких устах до літер на папері. Нахапався він там брехні та підлості, як шолудивий пес реп'яхів.

— Я викликав вас, товаришу, для того, щоб дізнатися про найважливіші аспекти оперативної обстановки на території Польщі, — розпочав бесіду Серов. Він здавався уважним, спокійним, зосередженим.

«Час проявити свою громадську мужність, скільки її є за душею, подивитися правді в очі, — визріло в Сєдова. — Давно пора...»

«Не підставляй власну голову, а особливо тоді, коли вона вже зі сивиною, остаточно не переконавшись у своїй правоті», — у вигляді перевіреної життям істини спрацював захисний контур, наче в його мозку відбувалась атомна реакція.

Із наполегливістю людини, яка не мала намірів зважати на те, сподобаються чи не сподобаються начальству його слова, Сєдов зважився доповісти вивірені факти. Оперативну обстановку він характеризував чітко, коротко, ніби в думках перераховував слова, але саме завдяки лаконізму намальована картина, позбавлена зайвості, була особливо наочною.

Перо Серова старанно скрипіло, нотуючи почуте. Він скося зиркнув на годинник — час був дорогий для нього, але

дещо у словах Сєдова завадило перервати його. Цим «дещо» був висновок оперативника, на який заступник начальника головного управління чекав. І він прозвучав зухвало, як вирок діяльності НКВС УРСР:

— Що робиться там нині, нам достеменно не відомо.

— Як так... Чому? — строгі світло-сірі очі Сєрова рентгеном просвітили Сєдова наскрізь.

Сєдов здригнувся від гостроти цих запитань, поблизу апендикса занило і першими словами, що несподівано для нього вирвалися з його рота — «тридцять сьомий рік», він захистився від непроханого вторгнення начальника.

— Так, тридцять сьомий... — твердо повторив Сєдов, аж піт зросив чоло. У його голосі звучали і злість, і образа, й очі були по-собачому винуваті. — Кращі кадри розвідки розстріляні... Навіть Василя Богового, котрий вирізнявся дивовижним нахабством у розвідувальній роботі й завербував із десяток офіцерів польського Генерального штабу, не пощадили.

— Чистка — як жупел... Куди від неї подінешся, — невпевнено протягнув Сєров і сильно потер лоба, ніби відганяючи важкі думки. — То були хитрі прояви наших ворогів... — узявся поправляти своє невдале формулювання.

— Не варто шукати хитрості там, де можна пояснити банальною дурістю, — увійшов у азарт полеміки Сєдов. Він не зауважив похмурості, що пробігла обличчям Сєрова.

Розмову вчасно, а може й ні, перервав секретар, подавши папку з терміновими документами. Напевне, забувши про присутність Сєдова, Сєров голосно зітхнув.

Доки той робив якісь помітки, Сєдов подумки прокручував чорні роки «Великого терору», коли пильність, піднесена у ранг загальної підозрілості й доведена до абсурду, зіграла з розвідниками злий жарт. Тоді на розвідувальні органи СРСР дивились як на лепрозорій. На вустах багатьох високих начальників НКВС СРСР запеклися колючі слова «великого» Сталіна: «Розвідки немає... справжньої розвід-

ки», «Наша розвідка засмічена шпигунами», «Розвідка — це та галузь, де ми за двадцять років потерпіли поразку.» На розвідувальних зведеннях тих років красувалися резолюції Сталіна з нецензурними висловлюваннями.

Під час чисток у 1937–1938 роках органів внутрішніх справ, які, за твердженням наркома Ягоди*, а за ним і Єжова**, стали «розсадником шпигунів», деякі чекісти, щоб не наражатися на небезпеку, похапцем позбувалися особових справ на цінних закордонних агентів, сплавляючи їх «пилососам»*** за надуманими приводами — зв'язки джерел із ворогами народів, особливо з «обер-шпигуном» Троцьким.

Цитати вождя бездумно тиражували на оперативних нарадах і відшукували кандидатів на знищення з числа найпрофесійніших та найздібніших. Особливо смакували словами Сталіна про чарівну німецьку шпигунку, фатальну жінку Жозефіну Гензі, котра «надзвичайно охоче погоджується на всякі пропозиції чоловіка, а потім доводить його до гробу». Вона, завдяки жіночим спокусам, завербувала багато державних діячів СРСР.

Жоден із радянських можновладців не наважився перекрити Сталіну — знали, що з ним усяка принциповість небезпечна. Вождь як політик умів знаходити корисних людей, але й умів позбуватися їх, коли вони вичерпували свою корисність і ставали перешкодою на його шляху.

Седову пригадалася стара англійська мудрість, що супроводжувала його чекістське життя й часто вітрильником випливала у голові в найскладніші часи служби: «Коли мо-

* Ягода Генріх Григорович (1891–1938) — перший нарком внутрішніх справ СРСР, Генеральний комісар державної безпеки СРСР.

** Єзов Микола Іванович (1895–1940) — другий нарком внутрішніх справ СРСР, Генеральний комісар державної безпеки СРСР (1936–1938). Через низький зріст (151 см) отримав у народі прізвисько «Кривавий карлик».

*** Так в НКВС називали працівників відомчого архіву.

нарх довіряє своєму підданому таємницю, той не повинен дивуватися, почувши по собі церковний дзвін».

Приклад зневажливого ставлення до розвідників подавав і новий нарком Берія в перший рік свого прищестя. Подейкували, що він отримав від Сталіна завдання поставити розвідку, яка «зі всім своїм апаратом потрапила до рук німців», з голови на ноги.

На Луб'янці змінився не тільки головний «режисер», а й мала помінятися вся «труп».

Звикнувши за роки перебування при владі до того, що всі його команди виконували неухильно, навчившись бачити в очах довколишніх жадібне бажання виконати будь-яку його примху й утвердившись у думці, що лише він знає, що треба робити в тій чи іншій ситуації, Берія вибирав ґрунт із-під ніг досвідчених чекістів. На одній із нарад він, щоб нагнати страху на інших, підняв Василя Зарубіна:

— Розкажіть товаришам про свої зв'язки з фашистською розвідкою, — голосно клацнув язиком, ніби нагайкою.

Не на того натрапив. Зарубін, котрий вирізнявся сміливістю, відчайдушним характером і навіть нахабством, який за роки роботи у розвідці так і не навчився стримувати емоції, поставив наркома на місце:

— Я чесно й віддано служу комуністичній партії. Ні на міліметр не відхиляюся від курсу, який накреслив товариш Сталін, тож не потерплю, щоб із мене робили пса і пускали на мене біліх.

На обличчі Зарубіна годі було відшукати хитрість й улесливість. Берія, котрий не звик до публічної відсічі, не знайшовся з аргументами, але вміло зманеврував:

— Товаришу Зарубін, ви не розумієте жартів! А в наших органах жарти повинні розуміти всі!

Його обличчя ховрашка з орлиним дзьобом посміхнулося, саянуло пенсне... А посмішка у нього була, як в «Оркестріона»: так і хотілося кинути монетку. Наркома підтримали

схвальним сміхом підлабузники, котрі ловили кожне чхання начальства, щоб побажати йому здоров'я.

Приклад Василя Зарубіна, котрий один із перших наважився розпалити конфлікт між гламуром високого начальства і дискурсом підлеглих, справив неабияке враження. Попри чистки та репресії далеко не всі в НКВС СРСР стояли на колінах і хлюпались у хвилях самокритики й батоження, а чимало служивих дедалі сміливіше піднімали голови.

Одним із непокірних був «висхідна зірка» розвідки Петро Зубов, про якого ходило немало легенд. У 1937–1939 роках він працював у Празі. Розвідник отримав персональне завдання Сталіна передати президенту Чехословаччини Бенешу 10 тисяч доларів для відправлення до Лондона близьких йому людей. Бенеш подякував і попросив вождя субсидувати 200 тисяч доларів на військовий переворот у Югославії проти уряду Стоядиновича. Коли Зубов на власні очі побачив учасників змови, то відмовився платити зграйці авантюристів. Такий учинок довів мало не до сказу Сталіна, який на рапорті накреслив: «Заарештувати негайно».

Зубова заарештували, але жорстока ласка вождя з її принципом «хочу караю, хочу милую» залишила розвідника поки що у списку людей, котрі ще могли пожити на цьому світі. Сталін іще не вирішив, що з ним робити. «З тими чоботарями, котрі ще не навчилися працювати як слід, ми розберемося пізніше», — отримав директиву Берія.

— Судячи з ваших слів, уся розвідувальна інформація зупинилася на тридцять сьомому році. І що, зовсім зупинилася? — нарешті, розправившись із паперами, запитав Серов. Він вирішив дати Сєдову виговоритися.

— Не зовсім. За весь тридцять восьмий ми отримали кілька незначних повідомлень із прикордонних органів. Але загалом із управлінь НКВС Житомирської і Кам'янець-Подільської області надходять якісь малозрозумілі документи, схожі на дитяче пхенькання.

Серов слухав Седова, дивлячись на нього сталевими очима, погладжуючи голову, ніби перевіряючи, чи гарно його підстриг перукар. Знав, що все це — правда, що у 1938 році керівництво країни впродовж восьми місяців не отримало від зовнішньої розвідки жодної інформації, проте відчував суперечливі почуття. Щоб переконатись у правильності оцінок Седова, зняв трубку «ВЧ» і наказав черговому комутатора:

— З'єднайте мене з начальником другого відділу управління НКВС Кам'янець-Подільської області.

Телефон був увімкнений на повну потужність. Крізь сухе багатоголосне дзижчання до вух Седова долинув м'який, запопадливий голос:

— Начальник другого відділу старший лейтенант держбезпеки Вадіс.

— Чи можете ви, товаришу старший лейтенанте, — слова Серова «старший лейтенанте» дихали отрутою, — бути так ласкавим і доповісти мені, що відбувається на польському березі Збруча.

— За отриманими попередніми даними усе залишається без змін. Хіба що польські прикордонники побудували у Копичинцях нові казарми, які отримали почесну назву імені Пілсудського. Але я дав наказ, щоб уточнили остаточно.

— Попередніми... остаточно... — сердито пробурчав Серов, — а конкретно: порядку там у вас нема... Приїдемо і побачимо, — додав із інтонацією ревізора.

Голова Серова з модною зачіскою, притиснутою телефонною трубкою, була багровою. Спалах гніву заступника начальника Головного управління держбезпеки змусив Вадіса зібрати залишки самолюбства і пишномовно відповісти:

— Через місяць-два ми обплутаємо Польщу агентурною папутиною.

— Не став запитань — не почуєш брехні, — оприлюднив Серов результат бесіди з Вадісом. — А якби я запитав його про роботу з перспективним джерелом інформації «Кадетом»,

який фігурує у звітах роботи управління за тридцять п'ятий — тридцять сьомий роки? Переконалий на всі сто відсотків, що ця справа лежить в архіві під товстим шаром пилу.

— Ви не помилилися. Така сама ситуація із закордонними джерелами в управліннях НКВС Житомирської, Одеської і Харківської областей, а також у центральному апараті.

— Чому склалося таке становище? Справа, наскільки розумію, не тільки у ворогах народу, яких виявили у наркоматі? — намагався докопатися до істини Сєров.

— У тому, що в наркоматі ставляться до розвідки як льоха до чотирнадцятого поросяти, — не спасував перед високим начальством старанний Сєдов.

Таке жартівливе порівняння без інтелектуальних викрутасів, які не додають достоїнства, для Сєрова як вихідця зі селянської сім'ї було близьким і зрозумілим.

— Он як! — підтримав він жарт. — Це погано, коли поросят є більше, ніж їх може свиня прогодувати.

— Про порося я так, для образності, аби підкреслити, що ставлення керівників наркомату до апарату розвідки свинське, — став розлого викладати своє бачення проблеми Сєдов. Його сумлінність була написана на лобі. — Налякані можливими звинуваченнями у «зраді Батьківщини», «шпигунстві», співробітники розвідки, своєю чергою, намагаються не приймати самостійних рішень, відмовляються від контактів, які здаються підозрілими. Вони бояться доповісти про невдачу більше, ніж самої невдачі, бояться відповідальності. Їх може вилікувати хіба що війна, на якій вони розплачуватимуться життям за те, що злякалися доповісти правду. На щастя, у наркоматі є ще кілька фахівців, котрі можуть внести у справу розгортання агентури в Польщі новий більшовицький струмін. Але система, зашкарублість, боязнь та обмеженість деяких керівників глушать здорові почини та ініціативу людей.

Сєдов говорив і позирав на Сєрова, відчуваючи дивне роздвоєння між ствердними «так-так», котрими заступник

начальника Головного управління відгукувався на його слова, і тим невдоволеним виразом обличчя, який напнувся на нього наче маска.

— От мерзотники! Просто не вистачає слів! На недалеких керівників я знайду управу, — проспівавши ритуальну арію з чиновницької опери, пообіцяв Серов. — Товариш Сталін якось жартома сказав: «Усіх керівників, котрі не розуміють важливості агентурної роботи, кидати у криницю — вниз головою». У ситуації, що склалась, у вашому наркоматі, я сприймаю слова вождя з усією серйозністю.

Нарешті настав час головного. Серов рвучко зіпнувся, почав стрімко крокувати кабінетом, розмірковуючи над тим, як без зайвих деталей довести до підлеглого проблему, котру озвучив Сталін. Про неї знало невелике коло втаємничених осіб. Її зміст — майбутній розподіл Польщі.

Декілька закордонних агентів НКВС СРСР та Розвідуправління Червоної армії, з якими вдалося відновити зв'язок, надали важливу інформацію про підготовку нападу Німеччини на Польщу. Особливо настирливо-конкретними були повідомлення, що передали агенти «Арієць» та «Брайтенбах», які ще у квітні сигналізували про реальність майбутніх подій.

Озброєне першокласною стратегічною інформацією, сталінське керівництво вирішило узяти курс на зближення з Німеччиною з тим, щоб «відкусити» добрячий шматок «польського пирога».

— Із Польщею — потворною плямою на голубому тілі планети, у нас не все гаразд було, є і буде. Її керівництво не відмовилося від ідеї Пілсудського про створення «Великої Польщі» як конфедерації Польщі, Литви й України. Поляки і далі зазіхають на Правобережну Україну, — Серов узявся пеленати проблемою Сєдова, наче малюка. — Торік приїздив до нас їхній президент Мосціцький — ніби домовлялись, як протистояти німецькій агресії. Насправді феномен това-

риша Сталіна одразу ж розкусив, що польська дипломатія порожня, мов барабан. Нам Мосціцький замилював очі, розводив плітки, а тим часом Ридз-Смігли та Бек заgravали з Гітлером, і, наче гієни, відкусили частину чехословацької території. Після розгрому в двадцять сьомому році агентурної мережі польської розвідки у нашій країні, вона, очунявши від кризи, нарощує темпи роботи. Це не може нас не тривожити.

Сєдов, котрий за своє оперативне життя засвоїв маловідому цитату Сталіна: «Не можна бути наївним у політиці, не можна бути наївним у розвідці», відчував мало не молитовне бажання зрозуміти емоції, підтекст, що супроводжував майже кожне слово Сєрова.

Розмірковуючи над почутим, нарешті почав осягати, куди хилить заступник начальника Головного управління.

— Фронт розвідки закрити неможливо. Так сказав великий Сталін. Треба розпочинати все спочатку. Коли в Європі розгортаються великі події, запахло війною, ми не маємо права не мати «ні очей, ні вух». Країна, товариш Сталін поставили перед нами завдання оживити нашу агентурну діяльність на території Польщі, — зазвучав у просторому кабінеті багатий відтінками голос Сєрова. Для переконливості він кивнув на багатогрішні вуса вождя, що вимогливо стовбурчилися з портрета. — Вас підряджено для виконання певних робіт у рамках можливостей нашого апарату.

Осмислюючи таке несподіване для нього рішення, Сєдов довго мовчав. Принаймні, так здалося Сєрову, який перервав його паузу.

— Чи правильно ви розумієте політичне значення цього завдання?

— Так. Готовий його виконувати, але потрібен час. Наша агентурна нелегальна мережа, яка є основою розвідки, в Польщі майже вся ліквідована. У нас загострилася проблема кадрів.

— Це ваш службовий обов'язок і борг перед нашою партією — знаходити та підбирати надійних людей, щоби справитись із завданням. Які наші перспективи поліпшити справу?

— Якщо б до кінця подивитися прямо в обличчя правді, а головне — зробити відповідні висновки, то за рік-два реально створити надійну та дієспроможну агентурну мережу.

— Рік, а то й два... у нас нема стільки часу, — карбуючи слова, мовив Сєров. — Налагодити слід негайно. Відлік часу — на тижні. З усім, що буде потрібно, звертайтеся безпосередньо до мене. Вам будуть надані максимальні допомога та підтримка. Доповідати тільки мені, і більше нікому. Через тиждень будьте готові поінформувати про набрану групу і початок роботи з її підготовки.

«Він не перший великий начальник із Москви, котрий дає мені обіцянку, котра як і раніше, нічого не вартує», — Сєдов скривив губи так, щоб цього не вловив Сєров.

— Зрозуміло, — сухо й діловито відповів Сєдов. Його обличчя було блідим, а стиснуті щелепи розімкнулися тільки для того, щоб вимовити лише це слово. Він не дозволяв собі непотрібного спалаху емоцій.

Сєров, усміхнувшись у відповідь на його здогадливість, також додав лише два слова, що унеможливляли будь-які заперечення і нині, й потім:

— Так треба...

КИЇВ, 4–6 серпня 1939 року

Старший лейтенант державної безпеки Олексій Сєдов, якому доручили створити й інтенсивно підготувати десять агентурних груп та в якнайкоротший термін скерувати найпідготовленішу з них у Польщу, поставився до наказу Сєрова з похмурим терпінням.

«Для чого їх стільки? — гадав на кавовій гущі він у хвилини розгубленості та, як завжди, намагався структурувати проблему — аналізував хаос, що насувався. — Аби виконати десяток окремих агентурних трюків, чи це має бути якась одна суцільна агентурна ілюзія? Інакше кажучи, ця заготовка на довге плече чи на коротке?»

Сєдов, зажмурившись, подумки спробував зібрати усе воедино. Спробував і не зміг: усе плуталося, розпадалося на частини. Не знаючи про агресивні наміри вищого керівництва СРСР, він до певного часу так і не розгадав, чим були викликані така масовість і така коротка дистанція між рішенням та виконанням.

Насправді, агентурні групи перед вторгненням частин Червоної армії мали нелегально проникнути у Західну Україну й Західну Білорусію та діяти в оперативних і тактичних тилах польської армії: здійснювати диверсії, саботаж, терор, сіяти паніку. Крім того, на повну потужність мала запрацювати і глибинна розвідка, кадри якої свого часу завербував НКВС через Комінтерн, КПЗУ та КПП, а нині вони перебували у стані консервації.

Почавши вивчати матеріали про оперативну обстановку в колись наскрізь просвічуваному прикордонному Тернопільському воєводстві, Сєдов жажнувся. Після ретельного опрацювання документів, останні з яких були датовані березнем 1937 року, він так і не зміг відповісти на власне запитання: існує агентурна мережа НКВС на Тернопільщині чи ні? Якщо якимось дивом залишилася, то наскільки вона надійна?

Рішучого й успішного агента «Дмитренка», котрий у грудні 1925 року, виконуючи завдання «Закордоту»*

* «Закордот» (скорочення адміністративного суржика «закордонний отдел») — глибоко законспірований спеціальний підрозділ у структурі ЦК КП(б)У, створений у травні 1920 року з метою «експорту революції» через активізацію розвідувальної, диверсійної та й інших видів діяльності. Припинив функціонувати наприкінці двадцятих років.

ліквідував у Тернополі провокатора КПЗУ Степана Куркулюка, органи ОДПУ заарештували 1933 року і звинуватили у зраді. Така ж доля спіткала низку активних джерел, котрі натхненно працювали в ім'я комунізму: «Сурмача», «Гданського» та «Правдивого».

Разом із радянськими агентами маховик репресій перемолов галицьких громадських діячів та членів КПЗУ, яких у час «Ч» також планували використати у розвідувальній діяльності. 1933 року чекістська рука дотягнулася до письменника Мелетія Кічури, а у 1938 році розстріляла його. У 1937 році ув'язнили колишнього комісара Тернополя, вченого Семена Сидоряка, якого, очевидно, також розстріляли. У лютому 1939 року був повторно заарештований член ЦК КПЗУ відомий журналіст Роман Турянський, якого звинуватили у належності до УВО. Сталін безжально ліквідував усі політичні бульйони.

Ознайомлення з досьє агентів «Короленка», «Літератора» та «Ромуальда», котрі зачалися у Тернополі й перебували кілька років без зв'язку, мало що дало Сєдову. Їхня надійність — під великим сумнівом. «Із зрадника може вийти тільки зрадник», — поставив він на цих справах умовний хрест.

Агентурні групи, які не сьогодні-завтра слід буде відправити із завданнями у різні регіони Польщі, числилися тільки у мобілізаційних документах, а насправді, як у гоголівському романі, складалися з мертвих душ. Обурений Сєдов змушений був подати кілька рапортів, але начальство оцінило їх як кляузи й натякнуло, що він ухопив палицю не за той кінець. Його це не надто дивувало. Він знав, що начальство в НКВС завжди «допомагає» операм підкоряти висоти, яких вони варті.

А «доброзичливці» з його друзів порадили заспокоїтися, не бігти попереду паровоза, бо з московським начальством усе може статися, такий нині час, і про нього, на випадок чого, не забудуть. Усе виглядало настільки нісенітно, що

не могло бути правдою. Він ніби брав участь к якійсь театральній постановці, коли всі чекають, що має відбутися щось надзвичайне.

Думки у Седова плуталися, висновки невтішні — все й одразу шкутильгало на чотири ноги. Учасники розвідувальної групи, яких ще треба було підібрати, повинні були розраховувати цілком самі на себе. Він був у відчаї — часу обмаль, а вибору зовсім нема. Справи розгорталися гірше нікуди.

— Ну і свиню підсунули ви мені, товаришу старший майоре! — прошепотів Седов і смачно вилаявся. Він уявив схилену над документами ретельно виголену потилицю Серова, яка сприймалася не інакше, як зад його обличчя.

Седов розумів, що скерування диверсійно-розвідувальної групи, котру, мов тимчасовий клозет у полі, «збивали» наспіх, — величезний і недоцільний ризик. Але наказ є наказ. Великому начальству начхати на людей, коли на кону якась велика перемога. Воно не бажало вникати у деталі, не хотіло виділити більше часу на підготовку і не додало для виконавців жодних шансів. Є група, є відповідальний за неї, якого у разі чогось можна й до стінки приперти, от і добре. А з іншого боку ризик — необхідна умова чекістської роботи. Щоби врешті-решт зменшити відсоток авантюризму та ризику й виконати «стрибок у темряву», безжальна реальність змушувала Седова діяти, покладаючись тільки на власні організаторські здібності.

«Розвідка — це швейцарський хронометр, який може загипнотизувати, але про його внутрішній механізм не повинен знати ніхто, навіть власне керівництво, котрому важливі лише результати», — так розмірковував про розвідку та її завдання Седов, усе доросле життя якого протікало на затіненому боці вулиці.

Стандартну розвідувальну групу, яка у мобілізаційних документах мала нараховувати п'ять кадрових співробітників НКВС, він на власний розсуд скоротив до двох, резонно

вирішивши, що чим довший ланцюг, тим слабкіші ланки. Там, де багато людей, завжди знаходиться довгий язик.

Попри проблеми, контури першої групи вималювалися швидко, що не могло не тішити. Сєдов уважно вдивлявся у фотографії майбутніх персонажів тільки для того, щоб уявно зануритися в їхнє життя, виявити ті таланти, на які сподівався.

Чи не найбільшу надію він покладав на кмітливість майбутнього керівника розвідувальної групи Михайла Рибіна, — хоча молодого, зате рішучого, котрий належав до хлопців категорії «чому б ні?». Рибін сподобався Сєдову з першого разу не тільки правильними рисами обличчя, які могли б привернути увагу режисера, а й тим що був людиною дії. Симпатія не минула і після того, як він покопирсався у його мозку. Природна жвавість просто-таки розпирала Рибіна. Про нього не скажеш: «Тобі б смажити рибу в дешевій їдальні».

Михайло Рибін — син залізничника з Харкова, не вважав себе природженим чекістом. Навпаки, схилявся до того, що природжених не буває, бо хіба можна отримувати задоволення, розшукуючи ворогів, у ворожість яких він не надто вірив. Мріяв, як батько, стати залізничником, знаходив час для підручників з фізики. Мав здібність і до мов: українською володів як рідною, не відлякувала і польська мова, котрої ще в дитинстві набрався на побутовому рівні від своїх сусідів-поляків. Її, а також німецьку, вдалося трохи поглибити під час відвідування гуртка для вивчення іноземних мов у рамках зміцнення оборони країни та інтернаціональної дружби. Якби була потреба, він міг би вивчити і мову звірів.

Був у нього й особливий талант перевтілюватися як актор. Рибін народився з чітким амплуа героя-коханця. Ця роль непогано виходила не тільки в любительських спектаклях. Красивий, наче сусідська дівчина, і трохи небезпечний, він міг вибити ґрунт з-під ніг будь-якої жінки.

А ще Рибін запам'ятовував усе, навіть тривіальні речі: — числа, номери телефонів, сотні дат народжень. Така пам'ять могла будь-кого довести до божевілля.

«Інтелігент» — подумки підсумував Сєдов, розуміючи, що нині це слово серед чекістів виражає сумнів у ідеологічній стійкості, твердості дотримуватися генеральної лінії, яку накреслив товариш Сталін.

Кандидат мав і прикметний недолік, який одразу ж зафіксував Сєдов. Через дорослу серйозність Рибіна час від часу пробивалися сонячні промінці дитинства та схильність до пустотливих витівок.

Однак вибір Сєдов зупинив на Рибіні завдяки професійності. Той виявився цінною знахідкою, оскільки у 1938 році пройшов ретельний відбір до «групи дядька Яші». Так у чекістському середовищі називали відділ спецоперацій, який очолював Яків Ісаакович Серебрянський*.

Від березня до листопада 1938 року Рибін устиг дечому навчитись і дещо зрозуміти. Зокрема те, що розвіднику мало чіпкої пам'яті, максимуму зібраності, негайної реакції й сміливості. Треба вміти все: бути бійцем, аналітиком і актором, користуватися фальшивою рослинністю й накладати грим, ніколи, та ні за яких обставин не видавати себе. Мовчати, коли душа волає, посміхатися, коли кортить врізати мерзотникові у пику.

Після того, як заарештували «дядька Яшу» і розігнали його відділ, Рибіна повернули туди, звідки прийшов —

* Яків Серебрянський отримав особисто від Сталіна завдання негайно ліквідувати зрадників Ігнація Рейса-Порецького і Вальтера Кривіцького. 4 вересня 1937 р. Порецького, котрий будь-якого моменту міг оприлюднити матеріали про таємні переговори між Сталіном та Гессом, застрелили біля Лозанни (Швейцарія). В операції брав участь чоловік Марини Цветаєвої — Сергій Ефрон. Однак щодо Кривіцького запланований атентат провалився, за що довелося розплатитися Серебрянському.

у НКВС УРСР. Надто допитливому кадровикові, який поважно вгніздився за високим двотумбовим столом з мармуровим письмовим приладдям зі стосом особових справ і якому було недостатньо витягу з наказу, Рибін пояснив: «скорочення штатів».

Розмовляли довго, й різкий, удачливий та справедливий Сєдов, котрий і сам був режисером розвідувальної справи, повірив, що Рибін виявиться на висоті й усім утре носа. Мотиви свого вибору Сєдов перед високим начальством не афішував, бо не знав, у який бік може повернутися дишло.

Надзвичайно важливими плюсами радиста Сидора Волинця, котрого Сєдову вдалося розшукати у відділі зв'язку НКВС УРСР, були молодий вік, чудова фізична форма й те, що він як свої п'ять пальців знав радіостанцію та віртуозно працював на ключі. «За два тижні зможе освоїти й портативну радіостанцію», — вирішив Сєдов. І не помилився.

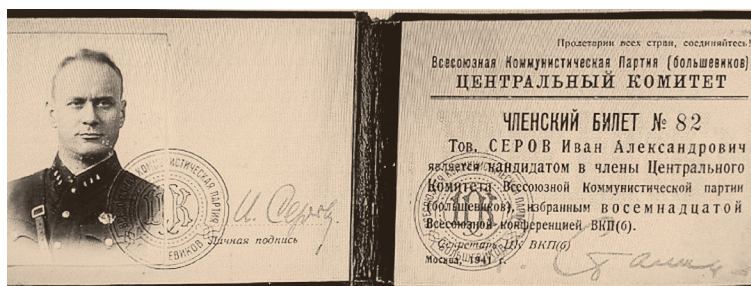
Так сталося, що Сидір Волинець, життя якого — проста й невигадлива історія, був вихідцем теж із сім'ї залізничника. Його батько працював черговим на станції Калинівка. Але при виконанні цього завдання, Сидорові знання залізничної справи для Сєдова не значили нічого.

Волинець, як і Рибін, мав майже інтелігентне обличчя, котре псував трохи розтовчений заняттями боксом ніс. Хлопець був довірливий, допитливий і дещо сором'язливий. Він тренував мозок, наче мускули, записував у щоденнику всі «хороші» книги, які прочитав, навіть твори «епілептика» Достоєвського, котрий залишив радянським людям у спадок психоз. До цього каталогу випадково потрапили твори, котрі вмерли раніше їхніх авторів. Зрештою, враховуючи вік Сидора анотацій книг у щоденнику було чимало.

Так Рибіна і Волинця — однолітків, але різних за характером, побратала справа. У розумінні Сєдова вони були пюре та соус, а коли їх змішати разом, то роз'єднати неможливо.

Стор. 226. Сьомого вересня конвой у складі тридцяти автобусів і спеціальних автомобілів прибув до Луцька, але через часті нальоти німецької авіації змушений був покинути місто.
(Поштова картка з особистого архіву автора).

Стор. 10. Серов...мав жваве обличчя звичайнісінького, не надто розумного, сільського хлопця, що, зрештою, кар'єрі не заважало.
(Світлина від 1940 р. Електронний ресурс: vimpel-v.com/persons/biography/275-serov-ivan.-aleksandrovich.html).

Стор. 403. 15 вересня до Констанци прибув потяг із польським золотом.
(Світлина з архіву автора).